

УДК 94(061.236.6)+340.12

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ОРДЕНІВ ГОСПІТАЛЬЄРІВ І ТАМПЛІЄРІВ У ДОБУ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ

Дмитро ЗАБЗАЛЮК,

кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

SUMMARY

The given article is dedicated to the study of the organizational and legal structure of the spiritual and chivalry orders on the example of the Hospitaller Order and the Templar Order. The characteristic of the organizational structure of the mentioned monastic and chivalry brotherhoods, legal framework of the Orders activities in the form of Statutes, canonic and church norms has been given in the article. An attempt to separate and formulate the main postulates of order Law has been made.

Key words: Catholic Church, Pope of Rome, crusades, spiritual and chivalry order, Hospitaller Order, Templar Order, order law.

АНОТАЦІЯ

Дана стаття присвячена дослідженню організаційно-правової структури духовно-лицарських орденів на прикладі Ордену Госпітальєрів та Ордену Тамплієрів. У статті подано характеристику організаційної структури вищезазначених монашо-лицарських братств, правових основ діяльності Орденів у формі Уставів, Статутів, канонічних і церковних норм, а також робиться спроба виокремлення й формулювання основних постулатів орденського права.

Ключові слова: Католицька Церква, Папа Римський, хрестові походи, духовно-лицарський орден, Орден Госпітальєрів, Орден Тамплієрів, орденське право.

Постановка проблеми. Із середини XI століття Католицька Церква поступово перетворюється на наймогутнішу організацію, яка, спираючись на величезні земельні і грошові ресурси, намагається утвердитись на чолі всього феодального суспільства. Будучи головним творцем ідеологічної й державно-правової доктрини, Церква починає усвідомлювати необхідність політичної згуртованості та об'єднання середньовічного феодального світу, втілюючи свій план створення теократичної феодальної держави на чолі з Папою.

Саме тому Церква всіма можливими силами й засобами пристосовувалася до еволюції суспільства та забезпечувала його необхідними духовними гаслами. Адекватно оцінюючи ситуацію, яка склалася в Європі наприкінці XI століття, та спираючись на свій колосальний авторитет, папство прагнуло організувати й очолити рух європейців на Схід із метою звільнення від мусульман головної християнської святині – міста Єрусалим. Варго сказати, що ця ідея знайшла свою реалізацію у добу хрестових походів, які тривали майже двісті років.

Без сумніву, серед духовно-лицарських орденів, які брали участь у хрестових походах на Схід, одними з найтаємничіших і найвпливовіших були Орден Святого Іоанна, або Госпітальєри, та Орден бідних лицарів Христа і Храму Соломона, який широкому загалу більше відомий як Тамплієри.

Метою даної статті є аналіз політичних і правових аспектів становлення духовно-лицарських орденів доби

хрестових походів. Дана мета дає підстави виокремити ряд завдань, зокрема наступних: з'ясувати ідеологічне підґрунтя хрестоносного руху доби Середньовіччя, охарактеризувати етап становлення духовно-лицарських орденів, проаналізувати організаційно-правову структуру Орденів Госпітальєрів і Тамплієрів, показати їх роль та місце у хрестоносному русі.

Стан дослідження проблеми. Перші спроби наукового висвітлення хрестоносного руху XI–XIII століття та участі в ньому духовно-лицарських орденів висвітлювали у своїх працях відомі зарубіжні дослідники XIX – початку XX століття Д. Аддісон, А. Альбон, А. Вінтерфельд, А. Габріель, Ж. Делаویل, В. Кар'єр, Е. Кінг, Х. Корзон, Ж. Лізеран, Е.-Ж. Леонард, С. Лерой, Ж. Мішле, А. Петел, М. Портер, Е. Тенісон, Р. Фінке та інші.

Нова хвиля зацікавленості зазначеними проблемами припала на середину XX століття, що знайшло відображення у працях Дж. Вільямса, Дж. Гілкріста, Р. Гроссета, Ч. Дараса, Л. Далієза, П. Дешампса, А. Дуггана, Е. Жерара, П. Кузіна, Е. Ламберта, А. Латтрелла, Ж. Лізерана, Р. Мак Махона, С. Моррісона, А. Оллівера, Р. Оурсела, Р. Перну, Ж. Піке, Е. Хуме та інших.

Сучасна історіографія проблеми представлена в основному західними вченими, такими як М. Барбер, А. Белтьє, Ж. Бордонов, М. Бейджент, Ф. Брамато, Н. Вагін, П. Віймар, А. Демурже, Т. Есбрідж, Ф. Кардіні, Т. Кейтли, Б. Куглер, Е. Лавіс, Д. Ле Блєбек, Ж. Ле Гофф, Д. Легман, Г. Лінкольн, Р. Лі, М. Лобе, Е. Лутрелл,

Ж. Маркаль, М. Мелвіль, Р. Мішо, Х. Ніколсон, І. Отт, П. Партнер, Л. Райлі-Сміт, Дж. Райлі-Сміт, А. Рамбо, П. Рід, Ж. Рішар, Д. Робінсон, Ж. Руа, Б. Фрал, К. Хілленбрандт та інші.

В Україні існує суттєва прогалина в дослідженні як проблематики хрестоносного руху, так і участі в ньому духовно-лицарських орденів. Слід відзначити, що частково даної тематики у своїх наукових розвідках торкаються О. Головко, В. Ідзьо, Т. Каляндрук, М. Котляр, Р. Лукінова, О. Масан, В. Мудревич, А. Федорук, Ю. Ячейкін та інші.

Виклад основних положень. Головною силою армії хрестоносців було лицарство, розквіт якого припадає на XI–XIII століття, тобто на період хрестових походів. Саме лицарство повинно було, за задумом Папи Римського, стати тією головною рушійною силою, яка мала відіграти вирішальну роль у реалізації ідеї хрестоносного руху на Схід, а в разі потреби стати на захист і самої Церкви.

Варто зазначити, що більшість європейських феодалів, які належали до лицарського стану, справді з великим ентузіазмом відгукнулися на заклик Клермонського собору 1095 року взяти участь у хрестовому поході, адже боротьба з невірними відповідала їх ідеалам.

Нарешті, під час хрестових походів західне лицарство об'єдналося. Почали вироблятися правила суспільної поведінки. Ідеал лицарства широко розповсюдився на території всієї Західної Європи, став слугувати предметом наслідування для всіх західноєвропейських народностей, і таким чином, об'єднав усе лицарство в одну спільну сім'ю з однаковими поняттями та прагненнями [1, с. 90].

Для того щоб утвердити зовнішній і внутрішньополітичний стан держав хрестоносців, було створено особливі військово-монаші організації – Орден Тамплієрів і Госпітальєрів [2, с. 118]. Головними завданнями обох духовно-лицарських орденів були, поперше, захист паломників на шляху до Єрусалиму й у самих святих місцях, а по-друге, збройна боротьба проти мусульман.

Якщо вести мову про якісний склад Орденів Госпітальєрів і Тамплієрів, то необхідно констатувати той факт, що це були переважно багаті і знатні феодали, а також глибоко віруючі люди, які жертвували всіма мирськими благами заради захисту паломників, християн, Церкви та служіння Господу й не допускали, щоб недостойні вчинки братів-лицарів були «замовчані та безкарні» [3, с. 21]. На фоні більшості представників лицарства, які брали участь у хрестових походах та переважно відрізнялись цинізмом, жорстокістю й жагою наживи, Ордени Госпітальєрів і Тамплієрів, на нашу думку, були втіленням усіх лицарських ідеалів.

Із кінця XI століття паломництво до святих місць набуває небувалого розмаху, проте шлях до Єрусалиму був надзвичайно важким і небезпечним. Значна части-

на паломників, як із числа простого люду, так і серед дрібних і великих феодалів, гинули від нападів мусульман, голоду, відсутності питної води, численних хвороб. Саме тоді на шляху до святих місць практично по всій Європі, а також у самому Єрусалимі, одночасно зі збільшенням кількості паломників, виникає ціла мережа так званих «госпіталів» (від лат. «hospitalis» – гостинний), де паломники могли відпочити й отримати першу допомогу.

Поступово госпіталь Святого Іоанна в Єрусалимі розширювалося. Зцілені братами милосердя знатні лицарі обдаровували його землями й маєтками як у Палестині, так і в Європі. Так зароджувалися майбутні командорства й великі пріорства ордену. На початку XII століття госпіталь Святого Іоанна – це вже прославлений у всьому Східному Середземномор'ї потужний центр, здатний приймати до двох тисяч мандрівників і хворих [4, с. 11].

У кінцевому результаті підписана Папою Римським Пасхалієм II булла 1113 року «Piae postulatio voluntatis» задекларувала створення духовно-лицарського Ордену госпіталю Святого Іоанна Єрусалимського.

Колишні лицарі, які ставали членами Ордену, приймали монашу обітницю, а турбота про хворих і паломників стояла у Госпітальєрів на першому місці.

Для виконання орденських задач Великим Магістром Раймондом де Пюї було складено перший Устав Ордену – Правила Ордену Святого Іоанна Єрусалимського, який у 1120 році затвердив Папа Каліст II.

Однак поступово до чисто благодійних цілей госпіталю (забезпечення пілігримів дахом над головою і харчуванням, турбота про звільнених із мусульманського полону, догляд за хворими, поховання померлих) додаються й інші функції, зокрема захист «благочестивих мандрівників» від чисельних небезпек, які супроводжували їх у Палестині [4, с. 12].

Для цієї мети Орден був розділений на три класи: лицарів, які повинні були мати благородне походження й виконувати як військові, так і монаші обов'язки, капеланів, які відповідали за релігійну діяльність Ордену, та зброносців, які виконували допоміжні функції [5, с. 16].

Слід зазначити, що за двадцять років госпіталь Святого Іоанна в Єрусалимі переріс із монашо-благодійної організації в міцне й добре дисципліноване військово-об'єднання.

Перетворившись на могутній військовий союз, Орден приймав все більше благородних аристократів зі всієї Європи, а свою діяльність іоаніти-госпітальєри розповсюдили далеко за межі Єрусалимського королівства, що виражалось у створенні дочірніх притулків і лікарень на шляху до святих місць.

Вищі церковні ієрархи надавали Ордену значні привілеї, вивівши їх із підпорядкування місцевої світської й духовної влади, та право збирати церковну десятину на свою користь. Священики Ордену були

підзвітні лише Капітулу Ордену та Великому Магістру.

Так, наприклад, у 1143 році Папа Інокентій II видав спеціальну буллу, за якою Орден іоанітів не підпорядковувався ані духовній, ані світській владі, а лише безпосередньо Римському Папі [5, с. 39].

Вищою посадовою особою Ордену був Великий Магістр, який обирався пожиттєво та мав право вирішального голосу в усіх орденських справах. Верховну владу Ордену здійснював Священний Капітул, куди входила постійна Рада, яка складалася з Великого Магістра, восьми стовпів, провінційних пріорів і капітульських бальї. Великий Магістр спільно з вісьмома стовпами – начальниками Націй (Провансу, Оверни, Франції, Арагону, Кастилії, Італії, Англії та Німеччини) – керував Радою і Священним Капітулом Ордену.

Подібний конституційно закріплений розподіл вищих постів між різними Націями дозволяв досягнути вмілої й дієвої концентрації сил за одночасного врахування національних особливостей, що не в останню чергу сприяло посиленню Ордену [5, с. 44].

Із часом у процесі розвитку і трансформації Ордену у фактично першу у світі Орденську державу постійна Рада почала складатися з чотирьох різних рад. «Ординарна рада, куди входив Великий магістр, його лейтенант, мальтійський єпископ, настоятель церкви Святого Іоанна, вісім ковентуальних бальї та їх лейтенанти, провінційні пріори і капітулярні бальї, орденський скарбник, його лейтенант і Сенешаль Великого Магістра, затверджувала прийом у кавалери, розподіляла роздачу командорств і пенсіонів та вирішувала інші важливі справи. До Повної ради надходили на розгляд справи, вирішені на Ординарній і Карній раді. У Таємній раді розглядалися справи політичні, які вимагали швидкого рішення. У Карній раді розглядалися справи про злочини кавалерів та інших чинів Ордену» [6].

Суттєвий вплив мала діяльність Ордену й на становлення, розвиток і реформування церковного та канонічного права, яке, без сумніву, значною мірою почало пристосовуватися не лише до потреб самої Церкви, а й до більш ефективного регулювання відносин зі світською владою, що однозначно позитивно вплинуло на розвиток Європи загалом.

Таким чином, Орден Госпітальєрів цілком міг стати в майбутньому міжнародною автономною імперією, державою, свого роду оплотом всесвітньої теократичної монархії під проводом Папи Римського. А ідея створення такої держави, як говорилося вище, була чи не найголовнішим постулатом реалізації політико-правової доктрини Католицької Церкви, яка мала б реалізуватися через правильну організацію й управління хрестоносним рухом.

Провітаюча, незалежна від світських князів, визнана вже в 1309 році Папою Климентом V орденська держава підтвердила свої права в 1448 році, коли Папа Микола V визнав повну юрисдикцію Ордену над його

територією (острів Родос, а згодом – острів Мальта – авт.), незалежність Ордену від Папи в питаннях управління, фінансових питань, право обміну посольствами з іншими державами, міжнародно-правову свободу договорів, право чеканити монету і стягувати податки [5, с. 47].

Варто зазначити, що таке особливе привілейоване становище Орден зберіг до сьогоднішнього дня, відповідно до нього він є повноцінним членом міжнародно-правової спільноти.

Однак найбільш досконалою орденською структурою, з точки зору організації, став Орден Тамплієрів. Ж. Бордонов пише: «Тамплієри дуже точно відображали ту модель, яку Церква пропонувала завжди... В ордені поєднувалось і прагнення до досконалості, і найпотаємніші помисли та мрії» [7, с. 29-30]. Вступаючи до Ордену, лицарі одночасно ставали монахами, приймаючи обітничі бідності, покори і цнотливості. Варто зазначити, що в Ордені за цим слідували надзвичайно суворі.

Устав Ордену був затверджений на соборі в Труа 14 січня 1128 року. Звичайно, прийняття Уставу супроводжувалося численними дискусіями, які точилися в середовищі папського оточення. І в цьому немає нічого дивного, адже саме словосполучення «духовно-лицарський орден», ще й у контексті виконання монаших функцій, викликало неоднозначні думки. З одного боку, Церква завжди виступала проти застосування сили й насильства, що було головним постулатом канонічного права. З іншого – хрестоносний рух, який заволодів Європою наприкінці XI – на початку XII століть, безперечно, передбачав боротьбу зі зброєю в руках. І дане протиріччя могло як суттєво похитнути авторитет самої Церкви, так і поставити під удар саму ідею хрестових походів у «Святу землю».

Перш за все Устав підпорядкував Орден Тамплієрів церковній владі, що було цілком нормальним, враховуючи його приналежність до монашества й підсудність тамплієрів церковному суду, а також суворого виконання всіх релігійних зобов'язань та обрядів, прийнятих у монаших орденах.

Устав передбачав чітку й ретельну адміністративну ієрархію та суворі визначені звід законів: від екіпірування й використання цінностей, відданих у розпорядження тамплієрів, до їх поведінки на полі битви [8, с. 65].

Даний документ мав колосальне значення з точки зору його інноваційного змісту (що не було характерним для уставів інших орденів та церковних інституцій), оскільки він надавав Великому Магістру Ордену право змінювати певні правила внаслідок тих чи інших обставин, що зробило його доволі революційним для тієї епохи та вплинуло на розвиток церковного й канонічного права, а також дозволило говорити про появу специфічного орденського права.

Це був так званий Латинський Устав Ордену бідних лицарів Христа і Храму Соломона, який складався із 72 статей, із часом зазнав змін, а в кінцевому результаті був суттєво доповнений і відомий як Французький текст Уставу Ордену. Він складався із семи розділів і вдосконалювався протягом 170 років. Текст Французького Уставу Ордену яскраво показує, як Тамплієри пристосовувалися до політичних змін і формували свій власний нормативно-правовий кодекс.

Варто зазначити, що їх Устав являв собою доволі делікатну проблему з точки зору канонічного права. Ніхто навіть уявити не міг, що монахи стануть ділити свій час між молитвою й виконанням поліцейських функцій, між церковною службою й війною [7, с. 33].

Результатом діяльності Ордену у «Святій землі» в перші двадцять років його існування стала булла Папи Інокентія II «*Omne Datum Optimum*» («Всякий дар досконалий») 1139 року, яка надавала Ордену величезних привілеїв та підпорядковувала його безпосередньо Папі Римському. Орден де-юре виходив із-під юрисдикції єпископальної влади, тим самим стаючи фактично автономною організацією.

І це було не випадково. Із самого початку головний понтифік та його оточення зрозуміли, наскільки потужний важіль влади опинився в їх руках. Це була по суті церковна поліція у формі регулярного військового формування, перша професійна армія, яка готова була без зайвих коливань виступити на захист Церкви. Орден став важливим елементом державної доктрини Католицької Церкви, що прагнула об'єднати весь християнський світ під своїм началом.

Наступні булли Римських Пап, такі як «*Milites Templi*» 1144 року Папи Селестина II, «*Militia Dei*» 1145 року Папи Євгенія III і «*Delecti filii nostril*» 1160 року Папи Олександра III, лише закріпили за Орденем ще більше привілеїв та визнали його беззаперечний авторитет.

Духовно-лицарські ордени мали чітку ієрархічну структуру: члени ордену, як правило, ділились на три групи – братів-воїнів, капеланів (священників), братів-служителів. На чолі ордену стояв Великий Магістр (Гросмейстер), який обирався пожиттєво й затверджувався Папою, який володів верховною владою над орденами. У підпорядкуванні Великого Магістра (Гросмейстера) знаходилися певні посадові особи: начальник провінції (пріор), маршал, командори, конетаблі та інші. Періодично скликався Генеральний Капітул (зібрання посадових осіб ордену), який мав законодавчу владу [9, с. 27].

Головними посадовими особами Ордену Тамплієрів були Великий Магістр – голова Ордену, його влада обмежувалась і контролювалась Генеральним Капітулом. Слід сказати, що Великий Магістр та Капітул Ордену справедливо зайняли вагоме місце у структурі вищої церковної ієрархії та стали ключовою церковною інституцією більш ніж на 160 років.

До структури Ордену входили також брати-капелани, які відповідали за проведення церковних служб, відправ і сповідали братів-лицарів; Сенешаль, який завідував постачанням і побутом Ордену; Маршал Конвенту Храму, який відповідав за військову підготовку й дисципліну в монастирі, Конвент складав військову силу Ордену, тобто братів-лицарів і сержантів; Хранитель одягів, який відповідав за екіпірування братів-лицарів. Крім того, були Командори трьох провінцій Сходу – Єрусалиму, Тріполі та Антіохії, які були підпорядковані Великому Магістру Ордену та Генеральному Капітулу. За командорами провінцій йшли шателени (керуючі замками), командори Домів, командори лицарів; брати-лицарі, брати-сержанти (піхотинці й легка кавалерія, яка набиралася із представників нижчого, ніж лицарство, соціального класу) і брати-казальєри (відповідальні за збереження казалий – ферм Ордену), які підпорядковувалися маршалу свого монастиря; туркопольєри – командувачі туркополів (найманців із місцевих жителів); підмаршали – відповідальні за дрібне спорядження, його доставку й ремонт; зброєносці, прапорносці та інфірмарії – керуючий лазаретом.

Щодо капітулів Ордену Храму, то вони були двох видів: звичайний і генеральний. М. Мельвіль зауважує: «Звичайний капітул, подібно до суду честі, збирався раз на тиждень скрізь, де б не знаходилися четверо й більше братів, щоб вирішувати поточні питання управління командорствами. Генеральний Капітул складався зі всієї братії монастиря, великих балії (вищих судових чинів) і командорів всіх рангів. На Генеральному Капітулі обговорювали адміністрацію Ордену, призначення посадових осіб. Генеральний Капітул схвалював рішення, прийняті радою Магістра, свого роду таємною радою, де засідали великі балії та вибрані лицарі, які приймали рішення, що торкалися зовнішньої політики Дому. Також принаймні раз на рік проводилися генеральні капітули провінцій» [3, с. 106].

Зараз можна почути багато дискусій щодо істинних цілей хрестоносного руху та ролі в ньому Ордену Тамплієрів. Чимало дослідників піддають гострій критиці діяльність Ордену, відхід від уставу, непомірну жорстокість, а також те, що Орден, декларуючи бідність, перетворився на наймогутнішу фінансову корпорацію доби Середньовіччя. Можливо, з багатьма думками в цьому контексті можна погодитись. Однак варто уявляти, що віра цих людей повинна була бути глибокою, їм треба було володіти багатьма чеснотами, щоб пожертвувати своїм знатним положенням, майном, землями (а це була обов'язкова умова для тих, хто вступав до Ордену – авт.), щоденно ризикувати своїм життям та слідувати Уставу Ордену, який подекуди був більш суворішим, ніж устава інших монашеских орденів.

Не можливо також не відзначити ту роль, яку відіграв Орден Тамплієрів у духовному, політичному,

економічному, культурному та правовому розвитку середньовічної Європи.

Повернення ідеалу лицарства, який уособлював Орден Храму, став предметом наслідування всього лицарського товариства. Здатність до самопожертви, духовна досконалість і глибока віра, на нашу думку, сприяли примиренню з мусульманським світом.

На прикладі Ордену Храму та з огляду на його Устав і Статути було утворено цілу низку духовно-лицарських орденів. Так, в Іспанії виникає ряд духовно-лицарських орденів для боротьби з арабами, на Балтійському морі утверджується Тевтонський Орден, який мав потужний церковний вплив на землі слов'ян і литовців Прибалтики [10, с. 233].

Необхідно відзначити, що практично в усіх європейських країнах Орден створив численну мережу замків, фортифікаційних споруд та інших архітектурних шедеврів, що так чи інакше вплинуло на бурхливий у різноманітних сферах розвиток європейських міст.

Відомий дослідник Р. Мур називає XII століття «першою європейською революцією», позитивні прояви якої він бачить у бурхливому розвитку економіки, суспільства, науки тощо [11, с. 122].

Саме завдяки діяльності Ордену Тамплієрів в Європі сформувалася потужна банківська й фінансово-кредитна система. Запозичивши досвід мусульманських країн під час перебування у Святій землі, тамплієри започаткували нові технології в сільському господарстві, медицині, архітектурі, топографії, літературі, мореплаванні та суднобудуванні. Завдяки старанням Ордену антична мудрість, що її зберігали арабські вчені, нарешті дійшла до християнського світу [12, с. 364].

Друга половина XII та XIII століття – це час широкотого розвитку інтенсивного товарообміну між Заходом і Сходом, який відбувався всупереч напруженим відносинам, викликаним хрестоносною агресією [13, с. 22]. У цьому пріоритетна роль і значна заслуга належить саме Ордену Тамплієрів.

Висновок. Безперечно, духовно-лицарські ордени Госпітальєрів та Тамплієрів відіграли одну з ключових ролей у хрестоносному русі XI – XIII століття, а їх значний вплив на державно-політичне життя середньовічної Європи не підлягає сумніву. Ордени стали тими організаціями, які поєднали в собі мирські ідеали лицарства й духовну віру, оскільки члени Орденів у переважній більшості давали мо-

нашу обітницю, відрікаючись від мирських благ заради служіння Господу. Ці унікальні за своєю суттю організації поряд з іншими духовно-лицарськими орденами стали оплотом християнства у «Святій землі», а згодом і в усій Європі, активно впливаючи на церковні й канонічні норми шляхом їх імплементації та реформування на основі впровадження власних правових норм. Такий вплив дає підстави говорити про формування унікального за своєю суттю орденського права.

Список використаної літератури

1. Рыцарские ордена: с крестом и мечом. – М. : Эксмо ; Алгоритм, 2004. – 384 с.
2. Заборов М.А. Папство и крестовые походы / М.А. Заборов. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1960. – 262 с.
3. Мельвиль М. История ордена тамплиеров / И. Мельвиль ; пер. с фр. к. и. н. Г.Ф. Цыбулько ; науч. ред. М.Ю. Медведев. – СПб. : Евразия, 2000. – 416 с.
4. Печникова Р.Ю. Мальтийский орден в прошлом и настоящем / Р.Ю. Печникова. – М. : Наука ; Гл. ред. восточ. лит., 1990. – 172 с.
5. Андреев А.Р., Захаров В.А., Настенко И.А. История Мальтийского ордена. XI–XX века / А.Р. Андреев, В.А. Захаров, И.А. Настенко. – М. : SPSL – «Русская панорама», 1999. – 464 с.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ordена/Malteser/Ulozenie/text.phtml>.
7. Бордонов Ж. Повседневная жизнь тамплиеров в XIII веке / Ж. Бордонов ; пер. с фр., предисл. и науч. ред. В.Д. Балакина. – М. : Молодая гвардия, 2004. – 243 с.
8. Бейджент М. Святая Кровь и Святой Грааль / М. Бейджент, Р. Ли, Г. Линкольн. – М. : Эксмо, 2006. – 496 с.
9. Рыцарские ордена: с крестом и мечом. – М. : Эксмо ; Алгоритм, 2004. – 384 с.
10. Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии / под общ. ред. В.И. Гараджи. – М. : Наука, 1994. – Ч. 1. – 300 с.
11. Ле Гофф Ж. Рождение Европы / Ж. Ле Гофф ; пер. с фр. А. Поповой. – СПб. : Alexandria, 2007. – 391 с.
12. Норман Д. Европа. История / пер. з англ. П. Тарещук / Д. Норман. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1463 с.
13. Заборов М.А. История крестовых походов в документах и материалах : учеб. пособие / М.А. Заборов. – М. : Высшая школа, 1977. – 271 с.